

4/2023,
iyul-
avgust
(№ 00066)

РАҚОБАТ ТУШУНЧАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Жалолов Аббосхон Равшанхон ўғли

Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети таянч докторантура (PhD) докторанти a.jalolov@tsue.uz

DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss4/a21

Аннотация

Мақолада рақобат назариясининг шаклланиши ва ривожланиши кўриб чиқилган, иқтисодиёт, стратегик менежмент ва маркетинг фанлари вакилларининг бу ҳодисанинг моҳияти ва мазмунини ўрганишга қўшган ҳиссалари ва рақобатнинг асосий тушунчалари таҳлили ўтказилган.

Калит сўзлар: рақобат, рақобатбардошлик, техноструктура, хулқ-атвор иқтисодиёти, рақобат стратегияси, институционализм, рақобат эволюцияси назарияси.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПОНЯТИЯ КОНКУРЕНЦИИ

Джалолов Аббасхан

Аспирант Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация

В статье рассматривается становление и развитие теории конкуренции, вклад представителей экономики, стратегического менеджмента и маркетинговых наук в изучение сущности и содержания этого явления и анализ основных понятий конкуренции.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, техноструктура, поведенческая экономика, конкурентная стратегия, институционализм, теория конкурентной эволюции.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF COMPETITION

Jalolov Abbaskhan

PhD student of Tashkent State University of Economics

Abstract

The article examines the formation and development of the theory of competition, the contributions of representatives of economics, strategic management and marketing sciences to the study of the essence and content of this phenomenon and the analysis of the main concepts of competition.

Key words: competition, competitiveness, technostructure, behavioral economics, competitive strategy, institutionalism, theory of competitive evolution.

Кириш

Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви, информацион ва технологик революция, бизнес муҳитнинг беқарорлиги даврида “рақобат” ривожланиб бораётган бозор иқтисодиёти механизмининг асосий элементи сифатида қолмоқда. Шу сабабли фақат рақобатнинг самарадор услубларини қўллаш ва юқори салоҳиятли рақобатбардошликни таъминлаш орқали барча даражадаги хўжалик субъектларининг муваффақиятли фаолият кўрсатиши ва ривожланиши мумкин. Охирги 3 аср давомида рақобат назариясининг прогрессив ривожланиши ушбу тушунчанинг илк илмий фараз(ғоя)ларининг пайдо бўлишидан иқтисодиёт фанининг мустақил бўлими(назарияси)га айлангунга қадар бир нечта иқтисодий фикр мактаблари ва йўналишларини (маркетинг, менежмент ва стратегик бошқарув) ўз ичига қамраб олди.

Рақобат назариясини илмий ҳамжамиятга **XVIII асрда А.Смит ва Д.Рикардо** классик сиёсий-иқтисодчи олимлар томонидан асос солинган. Макроиқтисодий фаровоноликга эришишнинг масалаларига ечим топиш истагида улар томонидан мукамал рақобат модели ҳамда нисбий ва абсолют рақобат устунликлари назариялари чуқур ўрганиб чиқилди. Неоклассик иқтисодчи олимлар **К.Мангер, Ф.Визер, А.Маршаллар** томонидан макро даражадаги рақобат таҳлилидан микродаражага ўтилди ва рақобатнинг асосий шартлари ўрганилди.

Рақобат тушунчаси моҳиятини ёритиб берувчи учта ёндашувга асос солинди: хулқ-атвор, функционал ва тизимли. Смитнинг тарафдорлари томонидан ушбу мураккаб феноменнинг бутунлай ҳар хил жиҳатлари(серқирралиги)га эътибор қаратилди.

Шунга кўра, рақобатнинг хулқ-атворга таяниб тавсифланиши, инсон табиатига кўра бошқалар билан рақобатлашишга мойиллиги, бозор муносабатлари иштирокчиларининг фикр, мақсад, имконият ва манфаатларининг тўқнашуви ўзаро қарама-қаршилик ва конфликт (рақобат)нинг доимийлиги сифатида қабул қилинади.

Рақобатнинг функционал жиҳатига таяниб тавсифлаш тарафдорлари, рақобат тушунчасининг моҳиятини унинг иқтисодиёт ривожланишидаги ва бозордаги роли (функцияси)ни ўрганиш орқали эришиш мумкинлигини таъкидлайдилар.

Тизимли ёндашувни тарғиб этувчилар рақобатни бозорнинг жорий ҳолати, бозордаги у ёки бу тармоқни баҳолаш кўрсаткичи сифатида қабул қиладилар.

Кейинчалик **XIX-XX** асрга келиб рақобат ва монополия ўртасидаги зиддиятлар биринчи даражали муаммо сифатида қабул қилинди. **Э.Чамберлин** ва **Ж.Робинсон**ларнинг изланишлари натижасида мукамал рақобат модели устунликни ёқотди ва номукамал, монополистик рақобат назариялари келиб чиқди. Иқтисодий ўсиш суръатларининг кескин секинлашуви ва XX аср бошидаги иқтисодий инқироз бозор муносабатларига аралашмаслик ғоясининг мукамал эмаслини исботлаб берди. Вазиятнинг хулосаси сифатида **Ж.М.Кейнс** бозорнинг ўзини-ўзи тартибга солиниши ғоясини танқид остига олди ва давлатнинг иқтисодиётга ва рақобат муносабатларига аралашувининг зарурлигини тарғиб этди. Рақобат муносабатларига давлатни иқтисодий субъект сифатида кириб келиши рақобат назариясидаги ўрганилиши лозим бўлган муаммолар доирасини кенгайтириб берди. Ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларининг рақобат жараёнларига таъсири изланувчиларнинг диққат марказида бўлди. Ушбу ғояларнинг ривожланишига иқтисодиётда институционал ёндашув тарафдорлари томонидан катта ҳисса қўшилди. Вақт ўтиб

уларнинг қарашларини кенгайтириш ва қўшимча сифатида рақобатбардошликда инновациянинг улушини ҳисобга олиш ғояси **Й.Шумпетер** томонидан тарғиб этилди ва инновацион ривожланиш назариясига асос солинди.

Шундай қилиб, XX аср ўрталарига келиб рақобат назариясининг асосий муаммолари доирасининг шаклланганлигини кўриш мумкин. Бироқ, рақобат воситалари ва усулларини излаш, рақобат устунликларини яратиш, самарадор стратегияни ишлаб чиқиш каби амалий муаммолар сақланиб қолган.

XX аср ўрталарида саноатни ташкил этиш назарияси доирасида бозор иқтисодиётининг ишлашини ўрганган **Ж.Стиглер** рақобат назариясининг ривож топишига катта ҳисса қўшган. Рақобатдош ва монополистик саноат тармоқларидаги корхоналарнинг ҳаракатларини таҳлил қилган Стиглер корхонанинг муваффақиятли фаолиятининг шарти сифатида омон қолиш ва минимал масштабдаги самарадорликнинг тамойилларини таъкидлади. Шунингдек Ж.Стиглернинг фикрига кўра, рақобатдаги муваффақият тармоқлараро интеграциянинг йўлга қўйилганлигига ҳам боғлиқ. Шундай экан, тармоқнинг илк ва якуний ривожланиш босқичларида фаол интеграциялашув жуда муҳим, ўрта босқичда буни амалга ошириш катта аҳамият касб этмаслиги мумкин.¹

Ж.Стиглер биринчилардан бўлиб иқтисодий маълумотларга эга бўлишликни рақобатдаги устунлик ва унга эришиш воситаси сифатида қабул қилди. Стиглернинг фикрига кўра, маълумотларнинг етишмаслиги корхонанинг бозордаги рақобатбардошлик мавқеига таҳдид солувчи омил ҳисобланади. Рақобат майдонида муваффақиятга эришиш учун зарур бўлган замонавий иқтисодий маълумотларга (билимларга) эга бўлиш керак бўлади. Ушбу билимлардан фойдаланиш ва уларни корхона ривожини учун қўллашдан келадиган самара ҳар доим уларни олиш ҳаражатларидан юқори бўлади.

Шу билан бир қаторда иқтисодиётнинг новатор йўналиши бўлмиш – хулқ-атвор иқтисодиёти назарияси, хўжалик юритувчи субъектларнинг хулқ-атворлари ва иқтисодий, сиёсий, психологик факторларнинг қарор қабул қилишларига таъсир этиши рақобатнинг янги моҳиятини кашф этди. Хулқ-атвор ёндашуви вакилларида бири бўлмиш **Г.Саймон**нинг фикрига кўра, замонавий дунёдаги муҳитнинг барқарор эмаслиги (ноаниқлиги) ва маълумотлар билан тўйинганлик даражасининг юқорилиги (изобилия) иқтисодий хатти-ҳаракатлар моделини тубдан ўзгартириб юбормоқда. Хўжалик юритувчи субъектлар фойдани максималлаштириш асосида эмас, балки корхонанинг талабларидан келиб чиқиб оқилона қарорлар қабул қилишлари билан тавсифланади. Чунки корхона самарадорликга эришиш мезони уларнинг даъво қилиш даражасига етиши билан эришилади, шуни инобатга олиб Саймон рақобатнинг моҳияти ўзгарганлигини ва рақобат ижтимоий (социал) ва мослашувчан (адаптив) хусусиятларга эга эканлигини хулоса қилди. Хулқ-атвор иқтисодиёти назарияси вакилларидаги қарашларини тадқиқ этиш орқали, хулқ-атвор ёндашуви доирасидаги рақобат жараёнининг моҳияти корхоналарнинг мослашувчан (адаптив) хатти-ҳаракатлари орқали очилади деган хулоса қилишга тарғиб этади.²

¹ Довбенко М.В., Осик Ю.И. Современные экономические теории в трудах нобелиан тов. М.: Академия естествознания, 2011. С. 341.

² Гэлбрейт. Д.К. Новое индустриальное общество. М.: АСТ, 2004. С. 75.

1960-йилларда **Д.К.Гэлбрейт** саноат иқтисодиётининг институционал назария доирасида йирик корпорациялар фаолияти хусусиятларидан келиб чиқиб замонавий рақобатнинг жараёнлари ва ўзига хос хусусиятларини ўрганди. Гэлбрейтнинг фикрига кўра, замонавий иқтисодиёт шароитида нархлар, харажатлар ва истеъмолчиларга таъсир ўтказиш орқали иқтисодий ҳукмронликни қўлга киритган йирик корхоналар тармоқда ўзига хос саноат тизимини шакллантиради, нарх ва давлат сиёсати таъсир ўтказа олмайдиган кичик корхоналар эса бозор тизимини шакллантиради. Мазкур фарқланиш ҳар иккала тизимнинг муҳимлигини ва ўзига хослигини, улар орасидаги мавжуд зиддиятларга ечим топиш учун эса давлатнинг бозор муносабатларига аралашуви зарурлигини илгари сурди. Бу каби йирик корпорацияларнинг бозорда хўжалик юритувчи субъект сифатидаги фаолияти эркин рақобатни чеклайди. Бозордаги ҳукмронликни кўрсатган корпоратив бошқарувнинг моҳиятини очиб бериш мақсадида, Д.К.Гэлбрейт томонидан **“техноструктура”** тушунчаси киритилди. Техноструктура – жамоавий қарор қабул қилиш борасида тегишли билим, кўникма ва тажрибага эга бўлган инсонлар гуруҳи.³ Замонавий шароитларда хўжалик юритувчи субъектлар йирик корпорацияларнинг техноструктуралари бўлиб хизмат қилади, Гэлбрейт иқтисодий фаолиятнинг мақсадларидаги ўзгаришларининг моҳияти максимал фойда олишдан техноструктурани сақлаб қолишга, таъсир доирасини кенгайтириш ва бозорга тобалик даражасини минимумга тушириш мақсадларига алмашган. Олимнинг фикрига кўра, ушбу мақсадларга ва иқтисодий самарадорликка эришиш учун техника ва технологияларнинг жадал ривожланиши шароитида саноат ишлаб чиқаришини пухта режалаштириш ва давр талабларига мослашиш зарур омил ҳисобланади.

Тахминан шу даврнинг ўзида рақобат назариясининг ривожига Австрия мактаби вакиллари томонидан ҳам катта ҳисса қўшилган. Улар рақобат ва иқтисодиётнинг тараққиётида тадбиркорнинг ролига эътибор қаратишган. **И.Кирцнер**нинг фикрига кўра, даромад топиш йўлидаги тадбиркор ўз мақсадига етишиш учун, мавжуд тармоқлардаги рақобат муҳити ва шартларига таъсир кўрсатиши, бозордаги тадбиркорлик ҳаракатчанлиги ва фаоллигини ошириш ҳамда нарх структурасини силжитишга ҳам қодир. Маълумотларга тўлиқ эгаллик қила олмаслик - рақобатдош бозор жараёнларини ҳаракатга келтирувчи кучдир. Шу сабабли, И.Кирцнер рақобатнинг асосий функцияси сифатида тўғри тадбиркорлик қарорларини қабул қилишни тарғиб этган.

Рақобат тушунчасига сезиларли таъсир кўрсатган **“инсон капитали”** назарияси 1960-70-йилларда **Г.Беккер**нинг илмий фаолияти натижасида ривож топди. Г.Беккернинг **“Инсон капитали”** китобининг асосий ғояси – ходимларнинг билим ва кўникмаларини ривожлантиришга қилинган харажатлар, янги асбоб-ускуна ва технологияларни жорий этишга йўналтирилган инвестициялар каби тенг қийматга эга ва келажакда корхона ва жамият учун юқори даромад олиб келади. Беккернинг фикрига кўра, ходимларнинг махсус малакасини оширишга ажратилган инвестициялар, корхонада ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишга ва ушбу кўрсаткичлардаги ижобий ўзгаришлар натижасида қўшимча даромадга эришилади.⁴

³ Кравцевич С.В. Историко-экономические взгляды на формирование представлений о конкуренции. Чита: ЧитГУ, 2011. С. 46

⁴ Беккер Г. Избранные труды по экономической теории. Человеческое поведение: экономический подход М.: ГУ ВШЭ, 2003.

С. 232.

Ходимларни ўқитиш ва тайёрлашга йўналтирилган ҳар қандай капитал корхонанинг иқтисодий ривожланиш мақсадига мувофиқлигини асослаш жараёнида Беккер ходимларни махсус тайёрлаш корхона маҳсулотининг алоҳида устунликларини, бозордаги мавқеи, ноу-хау, бренди ва имиджини шакллантиришга хизмат қилади деган хулосага келган. Беккернинг қарашларидан ходимларни ўқитиш ва тайёрлаш рақобат курашида корхонанинг асосий устунликларидан бири бўлиши мумкинлигини кўриш мумкин.

Вақт ўтиб рақобат назариясининг етакчилари сифатида иқтисодиётнинг неоклассик йўналиш тарафдорлари томонидан тадқиқ этилган. Неоинституционаллар бозор иқтисодиётнинг самарадорлиги сифатида маълумотлар тўплаш, музокаралар ўтказиш, шартномалар тузиш каби транзакцион харажатларга эътибор қаратишган. Неоинституционализм тарафдорлари бўлмиш **О.Уильямсон, Р.Коуз, Д.Норт, М.Олсон**лар хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлиги уларнинг транзакцион харажатларни иқтисод қилиш қобилияти билан баҳоланади деган фикр юритишган. Шунинг учун, О.Уильямсон монополистик ҳукмронликни мустаҳкамлаш воситаси сифатида фойдаланилган корхоналарнинг қўшилиши ва вертикал интеграция жараёнлари, аслида корхона фаолияти самарадорлигини ошириш стратегияси яъни транзакцион харажатларни иқтисод қилиш воситаси сифатида қабул қилган.

Тарафлар манфаатлари учун тен шароитлар уларга ва жамиятга минимал транзакцион харажатлар қилишга имкон яратади ва шу орқали маданиятли рақобат муҳити вужудга келади. Шу омиллар кўплаб субъектларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйишни рағбатлантиради. Натижада маданиятли (ҳалол) рақобат ўз кучини жамият фойдасига ишлатади ва рақобатнинг бузғунчи кучини рад этган ҳолда иқтисодий ривожланишга олиб келади.⁵

1980 йилларда рақобат назарияси ривожланиши давомида янги йўналиш вужудга келди – эволюцион институционализм ёки рақобат эволюцияси назарияси. Бу йўналиш вакиллари **Р.Нельсон** ва **С.Уинтер** “Иқтисодий ўзгаришларнинг эволюцион таҳлили” номли ишларида корхона аъзоларининг кундалик фойдаланадиган барқарор намуна, стереотиплар, ҳаракатлар кўчирмаси - **“ташкилий тартиблар”** тушунчасини тақдим этдилар. Муаллифлар таъкидлаганидек, бизнес муҳитидаги ўзгаришлар корхоналарда мустаҳкамланган ташкилий тартибларни ўзгартиришга олиб келади. Ташқи омилларнинг таъсири доирасидаги тартибларнинг ўзгариш комбинацияси корхонанинг стратегик ҳаракати сифатида қабул қилинади. Р.Нельсон ва С.Уинтер корхона самарали стратегияни танлаши учун атрофдагилар билан доимий муносабатда бўлиши зарурлигини таъкидладилар.⁶ Ташкилий тартиблар корхонанинг активларидан бири бўлиб ҳисобланиши ва рақобатбардошликда устунликга сабабчи омил сифатида кўриб чиқилиши ҳам мумкин.

XX асрнинг охири жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви ва интеграция жараёнларининг жадаллашуви муносабати билан бизнесдаги янги воқеликни ҳисобга олган ҳолда корхоналар томонидан рақобатда устунликга ва бозорда етакчиликка интилиш рақобат назариясининг муҳим жиҳатларига айланди. Рақобат устунликларининг бозор, ресурс ва институционал концепциялари шакллантирилди,

⁵ Кравцевич С.В. Историко-экономические взгляды на формирование представлений о конкуренции. С. 63.

⁶ Сопин В.С. Эволюционная теория в экономической науке: проблемы и перспективы // Проблемы современной экономики. 2009. № 3 (31).

уларнинг ривож топишига нафақат замонавий иқтисодлий мактаб вакиллари, балки маркетинг ва стратегик менежмент соҳа вакиллари ҳам катта ҳисса қўшдилар.

Рақобат назариясида илк бор бозордаги номуқаммал рақобат модели, саноатни ташкил этиш ва стратегик режалаштириш назарияси ёндашувлари асосида бозор концепцияси шакллантирилди. Ушбу концепцияга кўра, корхонанинг бозордаги ўрни унинг рақобатбардошлиги ва рақобатдаги устунликлари нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Шунинг учун самарали стратегияни танлашда бозор турига ва мавжуд ресурсларга эътиборни қаратиш муҳим ҳисобланади.

М.Портер бозор концепциясининг етакчи вакили сифатида тан олинган. У рақобат назариясини биринчилардан бўлиб тизимлаштиришга муваффақ бўлган. Тармоқда рақобат муҳитининг кучи, рақобат стратегияси ва рақобат устунликлари – Портер моделининг моҳияти ушбу уч омилнинг мужассамлиги билан рақобат назариясини шакллантириш бўлган. Унинг фикрига кўра, ҳар қандай тармоқ ва соҳада рақобатнинг интенсивлиги ва кутилаётган фойда ҳажми саноат структурасини шакллантирадиган қуйидаги рақобат кучларининг ўзаро таъсири билан белгиланади⁷ (1-расм):

1-расм. Саноат структурасини шакллантирувчи рақобат кучлари⁸

Рақобатбардошлик (рақобат курашидаги муваффақият) Портернинг фикрига кўра, тармоқдаги вазиятга қараб рақобат стратегиясини танлаш (харажатлар, дифференциацияда етакчилик ёки уларга ажратилган эътибор) билан белгиланади. Рақобат стратегияси рақобатдаги устунликлар, уларни чуқурлаштириш ва такомиллаштириш негизида ташкил этилади ва корхонага бозорда мустаҳкам ўрин эгаллаш ва юқори молиявий натижаларга эришиш имконини яратади. Ташқи муҳитнинг жорий ҳолати ва корхонанинг ички имкониятлари (ресурслари)ни инobatга

⁷ Портер М. Конкурентная стратегия. Методика анализа отраслей и конкурентов. М.: Альпина Паблишер, 2011. С. 62.

⁸ Муаллиф ишланмаси

олган ҳолда корхонанинг самарали фаолият кўрсатиши ва рақобат курашидаги муваффақиятига эришиш йўлида корхоналарнинг рақобатбардошлиги (рақобатдаги устунликлари) ва тармоқнинг рақобатдош кучларини аниқлашга бағишланган М.Портернинг фаолияти шубҳасиз катта аҳамиятга эга.

Бозор муҳитининг ўзгарувчанлиги ва ноаниқлиги шароитларига мослашиш зарурияти рақобатдаги устунликлар (рақобатбардошлик) манбаларини аниқлашда ресурс ёндашувининг фаол ривожланишига сабаб бўлди. Унинг ривожига **Б.Вернерфельт, Э.Пентроуз, Р.М.Грант, С.Монтгомери, Р.Рамелт, К.К.Прахалад, Г.Хамел** ва бошқалар катта ҳисса қўшишган. Ресурс ёндашувига кўра, тармоқдаги ўзгаришларнинг интенсивлиги ҳар бир корхонанинг мавжуд структураси ва бозордаги позициясининг пасайишига, шу тариқа ички ресурсларнинг ролини ошишига олиб келади. Шунга асосан, тадқиқотчилар корхонанинг ички ноёб (уникал) ва такрорланиши қийин бўлган ресурслар комбинацияси рақобатдош устунликларининг манбаи бўлади деган хулосага келишди. Ички ресурсларнинг мажмуасини яратиш, ривожлантириш ва улардан фойдаланиш узоқ муддатли истиқболда корхонанинг рақобатбардошлигини белгиловчи омилга айланади.

Ресурс концепцияси вакиллари **Г. Хамелом** и **К.Прахалад** тармоқда етакчи мавқега эришиш ва уни сақлаб қолишга хизмат қилувчи асосий компетенциялар назариясини ишлаб чиқди. Асосий компетенциялар – қўлланилаётган технологияларга оид билимлар, маълумотларга эгалик қилиш, кўникмалар, таркибий бўлинмалар ўртасидаги муносабатлар ва корхонанинг обрў(репутация)си асосида яратилади.⁹ Асосий компетенцияларнинг ўзига хослиги уларнинг номоддийлиги, узоқ муддатли ва эксклюзивлиги(ноёб, уникал)дадир. Бу корхонага сўзсиз рақобатда устунликга эришиш имконини беради. Корхона учун муҳим саналган компетенцияларни эгаллаш ва мавжудларини доимий такомиллаштириб бориш муваффақиятли стратегиянинг энг муҳим шarti ҳисобланади ва натижада янги бозорларга кириб бориш ва рақобатчиларнинг бозорга киришига йўл қўймаслик имкониятини яратади.

М.Треси и **Ф.Вирсема** томонидан ишлаб чиқилган ёндашув доирасида **“ноёб (уникал) кадриятлар назарияси”** пайдо бўлди. Бунда рақобатдаги устунлик сифатида корхонанинг харидорлар кўз ўнгидаги ноёблик қиймати кўриб чиқилади. М.Треси и Ф.Вирсемаларнинг фикрига кўра, ноёб кадриятларни қўйидаги йўналишларга ажратиш орқали топиш мумкин (2-расм):

Рақобат курашида муваффақиятга эришиш учун корхона ўзининг ноёб қийматини узоқ муддатли стратегияга айлантириши лозим.

Рақобат тушунчасининг ривож топишига **К.Виг, П.Сенге, И.Нонаки, Х.Такэути, Т. Давенпорта** ва **Л.Прусакалар**нинг ишлари билан боғлиқ бўлган **“билимларни бошқариш назарияси”** ҳам катта ҳисса қўшган. Ушбу назариянинг асосий ғояси – билимни бизнес активи сифатида қабул қилишдан иборат. Корхонанинг бошқа ишлаб чиқариш омилларига нисбатан билим қўллаш самарадорлигига кўра мультипликатив таъсир кўрсатувчи куч ҳисобланади. Ушбу назарияга кўра, билим корхона томонидан бозорга таклиф этаётган рақобатбардош маҳсулот ва хизматларни яратиш учун асос

⁹ Арманская О.В. Развитие ключевых компетенций как основа современного подхода к обеспечению конкурентоспособности предприятий в инновационной экономике // Вестник Астраханского государственного технического университета. 2008. № 4. С. 10.

сифатида қаралади. Билимларни бошқариш, ўз ўрнида корxonанинг рақобатбардош позициясини эгаллаш учун фойдаланиладиган самарали технологияга айланади. Шундай қилиб, замонавий иқтисодиётда рақобатдош устунликларнинг манбаи қулай

бозор позицияси эмас, балки актив сифатида қабул қилинувчи билимлар ва уларнинг корхонадаги ҳаракатидир.

2-расм. Ноёб кадрятларни шакллантирувчи йўналишлар ¹⁰

1990-йилларнинг ўрталарида юқори даражадаги мослашувчанлик қобилияти билан ажралиб турувчи корxonаларнинг вужудга келиши ва ривожланиши муносабати билан корхона стратегиясини ислоҳ қилиш зарурияти пайдо бўлди. Унга кўра корxonалар бозор иштирокчилари ўртасида рақобат ва ҳамкорликни уйғунлаштиришни тақазо этди. Бу ўз ўрнида истеъмолчилар билан узоқ муддатли муносабатлар, ҳамкорлик ва стратегик иттифоқ(альянс)ларни рақобатдош устунликларнинг асосий манбаи сифатида рақобат назариясининг институционал ёндашувини ишлаб чиқиш учун асос бўлди. Ушбу ёндашувга кўра, корxonанинг муҳим маълумотларга минимал харажатлар билан тезкор эгалик қилишни таъминлайдиган ахборот майдонига самарали интеграциялашув қобилиятини рақобат курашидаги устунликларидан бири сифатида қабул қилинади. Бундай интеграциянинг мақсади – махсус реляцион ренталарни келтириб чиқарувчи жамоавий рақобатдош устунликларни шакллантириш ва фойдаланиш. ¹¹ Рақобат ва ҳамкорликни уйғунлаштирган институционал ёндашув доирасида шакланган назарияларнинг асосий жиҳатларига тўхталиб ўтамыз.

Ж.Ф.Мур томонидан ишлаб чиқилган назарияга кўра ҳамкорлик ҳам (рақобат билан бир қаторда) иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида қабул қилинади.

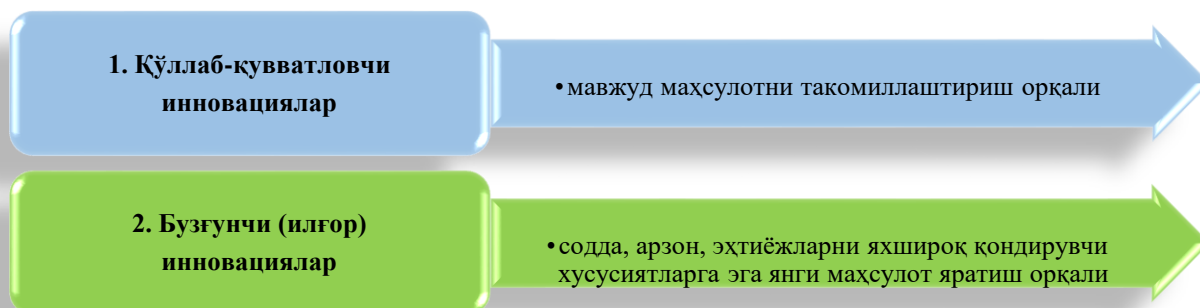
¹⁰ Муаллиф ишланмаси

¹¹ Чачашвили Э.С. Научные ведомости Белгородского госуниверситета. 2009. Т. 9. № 11-1-1. С. 79.

Бизнес муҳитни экологик тизимга қиёслаш ва ўхшатиш орқали, Мур корxonани экотизим билан бир вақтда рақобатбардошлигини ривожлантирувчи ва эволюциялашувчи тизимнинг бир элементи деб тарифлади. У ушбу тизимни **“ко-эволюция”** деб атади. Рақобатдош устунликларни яратишга қаратилган анъанавий стратегия янги муҳит (экотизим)да самарали бўлишни тўхтатгани сабабли, энди корxonалар ташқи муҳит шароитига мос келадиган ва экотизимдаги барча корxonаларнинг эволюциясини таъминлайдиган ҳамкорлик ва рақобат элементларини бирлаштирадиган янги стратегияни ишлаб чиқишлари керак.

А.М.Бранденбургер ва Б.Ж.Неилбафларнинг рақобатдош устунликлар ва рақобат курашига бўлган қарашлари улар томонидан ишлаб чиқилган **“ўзаро рақобат” (соконкурентия)** назариясида ўз аксини топди. Бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқарувчи корxonаларнинг кўпайиши натижасида бизнес юритиш шартларининг ўзгариши иқтисодчилар томонидан ишлаб чиқариш ва маркетинг занжирини рақобатбардошлиқдаги устунлик манбаи сифатида қабул қилинди. Бу нуқтаи назар, рақобатнинг замонавий иқтисодий муносабатлардаги моҳияти ва ўрнини ўзгартириб юборди. А.М.Бранденбургер ва Б.Ж.Неилбафлар бозор иштирокчиларининг ўзаро ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш концепциясига таянган ҳолда, корxonанинг стратегияси рақобат ва ҳамкорликни, яъни **“ўзаро рақобат”**ни ўз ичига олиши зарурлигини таъкидлашди.¹²

Сўнгги ўн йилликларда вужудга келадиган яги бозорларни рақобат курашидаги муваффақият ва устунлик омили сифатида эътибор қаратилувчи концепциялар пайдо бўла бошлади. Шунга асосан, К.Кристенсен томонидан корxона фаолиятига таъсир ўтказувчи **“бузғунчи (илғор) инновациялар”** концепциясига асос солинди. Концепция инновация тушунчасини икки турга ажратади (3-расм):

3-расм. Инновация тушунчасининг турланиши (К.Кристенсеннинг концепциясига кўра) ¹³

Кристенсеннинг фикрига кўра, бузғунчи инновациялар рақобатлашиш параметрларини тубдан ўзгартириб юборади, чунки қўллаб-қувватловчи инновациялардан фойдаланувчи етакчи корxonалар ҳам бузғунчи (илғор) инновацияларни қўллаган корxonалар томонидан мағлубиятга учрайдилар. Натижада, эски маҳсулотлар ўз рақобатбардошлигини йўқотади ва бузғунчи инновацияларни

¹² Смирнова Е.В. Влияние конкуренции на изменение структуры товарных рынков // Управление экономическими системами. 2011. № 8. <http://www.uecs.ru/uecs-32-322011/item/547-2011-08-08-10-49-34?pop=1&tmpl=component&print=1>. Дата обращения: 28.04.2014.

¹³ Муаллиф ишланмаси

жорий этган корхона харидорлар учун бўлган курашда сезиларли рақобат устунликларини қўлга киритади. Шундан келиб чиқиб, К.Кристенсен рақобатбардош бўлиш учун корхоналар бузғунчи инновацияларни жорий этиш имкониятларини излаши ва фойдаланиши кераклигини таъкидлайди.

У.Чан Ким ва Р.Моборн томонидан ишлаб чиқилган **"мовий океан стратегияси"**да рақобат курашида ғалаба қозонишнинг ягона йўли сифатида рақобатлашишни тўхтатиш тарғиб этилган. Бунга ҳозирги вақтда мавжуд бўлмаган тармоқлар ва рақобатчилар йўқ бўлган бозор қисмини ифодаловчи **"мовий океанлар"**ни яратиш орқали эришиш мумкин. Бунинг акси бўлган **"қизил океанлар"** (ҳозирда мавжуд барча саноат тармоқлари) ўсиш имконияти бўлмаган ва паст даромадли фаолиятни ифодалайди. "Мовий океанлар" "қизил океанлар"дан фарқли ўлароқ, тармоқ чегараларини кенгайтириш орқали корхоналарга ўсиш ва юқори молиявий натижаларга эришиш имконини беради. Чан Ким ва Моборн корхоналар томонидан рақобатдан чиқиш мақсадида, ишлаб чиқариш жараёни ва бизнесни ташкил этишда инновацияларни жорий этиш орқали янги бозорлар ва бозор имкониятларини ташкил этишлари зарурлигини хулоса қилишди.

Шуни таъкидлаш жоизки, XX асрнинг иккинчи ярми илмий тафаккурнинг эволюцияси ва жаҳон иқтисодиётининг тараққий этиш давридаги қарама-қаршилиқлар рақобат назариясининг фаол ривожланиши учун туртки бўлди. Бу ривожланишга институционал ва хулқ-атвор иқтисодиёти, иқтисодий социология ва инсон капиталини бошқариш назариялари катта таъсир ўтказди. XX аср ўрталарида олиб борилган илмий ва амалий тадқиқотлар натижасида XX аср охирига келиб рақобат назариясининг учта асосий йўналишларини шакллантирди: бозор, ресурс ва институционал.

Ёндашувларнинг хилма-хиллиги ва ягона нуқтаи назарнинг мавжуд эмаслиги ушбу тушунчанинг мураккаблиги ва кўп қиррали эканлигини яна бир бор таъкидлайди. Рақобат курашини самарали бошқариш ва рақобатбардошликка эришиш амалиёти маркетинг, менежмент, стратегик менежмент ва иқтисодиёт ёндашувларининг интеграциясини талаб этди. Ушбу уйғунлик олимларга рақобат назариясининг асл моҳиятини чуқурроқ ўрганишга ёрдам берди.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви, ноаниқлик даражасининг ошиши, барқарорликни камайиши, информация революция, инновацион технологиялар ва хизматлар соҳасининг ривожланишини ўз ичига олувчи замонавий иқтисодиётнинг тараққиёти рақобат муносабатларини ҳам янги даражага кўтарди. Самарали фаолият кўрсатишни мақсад қилган корхоналар, тадқиқотчилар томонидан ишлаб чиқилган рақобатбардош устунликларни берувчи ва рақобатбардошликни оширувчи амалий методлар, бизнесдаги ҳамкорлик концепциялари, билимлар ва илғор инновацияларни бошқариш, келажак бозорларини яратиш каби янги замон талабларини инобатга олишлари зарур бўлади.¹⁴

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Довбенко М.В., Осик Ю.И. Современные экономические теории в трудах нобелиан тов. М.: Академия естествознания, 2011. С. 341.

¹⁴ Фелештин Виктория Игоревна. "Современные тенденции развития теории конкуренции" Экономический журнал, по. 2 (34), 2014, pp. 47-57.

2. Гэлбрейт. Д.К. Новое индустриальное общество. М.: АСТ, 2004. С. 75.
3. Кравцевич С.В. Историко-экономические взгляды на формирование представлений о конкуренции. Чита: ЧитГУ, 2011. С. 46
4. Беккер Г. Избранные труды по экономической теории. Человеческое поведение: экономический подход М.: ГУ ВШЭ, 2003. С. 232.
5. Кравцевич С.В. Историко-экономические взгляды на формирование представлений о конкуренции. С. 63.
6. Сопин В.С. Эволюционная теория в экономической науке: проблемы и перспективы // Проблемы современной экономики. 2009. № 3 (31).
7. Портер М. Конкурентная стратегия. Методика анализа отраслей и конкурентов. М.: Альпина Паблишер, 2011. С. 62.
8. Арманская О.В. Развитие ключевых компетенций как основа современного подхода к обеспечению конкурентоспособности предприятий в инновационной экономике // Вестник Астраханского государственного технического университета. 2008. № 4. С. 10.
9. Чачашвили Э.С. Научные ведомости Белгородского госуниверситета. 2009. Т. 9. № 11-1-1. С. 79.
10. Смирнова Е.В. Влияние конкуренции на изменение структуры товарных рынков // Управление экономическими системами. 2011. № 8.
11. Фелештин Виктория Игоревна. "Современные тенденции развития теории конкуренции" Экономический журнал, по. 2 (34), 2014, pp. 47-57.